

Význam zabudnutého nemeckého románu Bendeguz pri určení charakteristických prvkov tvorby Jána Chalupku

Anikó Dušíková

DUŠÍKOVÁ, A.: The significance of the forgotten German novel Bendeguz in defining the characteristic features of Ján Chalupka's work SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 72, 2025, no. 2, pp. 162-167

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2025.72.2.6>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6876-1434>

Key words: Ján Chalupka, polyglot literature, German novel, translation, motto

The national literary canons that took shape in the 19th century were built on the exclusivity of the national language. The absence of a full translation of a text originally written in a non-national language could lead to its complete disappearance from public consciousness. This study examines the significance of the German novel *Bendeguz* (1841) in shaping the perception of the literary work of Slovak writer Ján Chalupka (1791 – 1871). The first attempt to incorporate this novel into the monolingual space of national literature was the publication of a Slovak translation of several chapters in the humoristic magazine *Černokňazník* [The sorcerer] in 1862 and 1863. The novel was rediscovered only in the early 1950s, thanks to two editions of a Slovak translation by Ján Vladimír Ormis (1953; expanded version 1959). While the new translation drew attention to the novel, its interpretation largely overlooked elements that did not align with the established image of Chalupka as an Enlightenment rationalist. The need to broaden the interpretative context is further emphasized by the novel's paratexts, particularly its Hungarian-language mottos and the subtitle, “donquijotiáda podľa najnovšej módy” – “A Don Quixote story in the latest fashion.”

Kľúčové slová: Ján Chalupka, polyglotná literatúra, nemecký román, preklad, motto

Pri utváraní literárnohistorického obrazu Jána Chalupku (1791 – 1871) má nezastupiteľné miesto päťväzková edícia *Dramatické spisy Jána Chalupky*, ktorú vydával v rokoch 1871 – 1874 Kníhtlačiarско-účastinársky spolok v Turčianskom Sv. Martine. Je významná nielen preto, že staršie autorove hry sú prepísané do spisovnej slovenčiny, ale prvý raz sa uvádza aj meno autora, ktorý dovtedy vydával svoje texty takmer vždy anonymne.¹ Spisy sú tak určitým milníkom, no zároveň pomáhajú pochopiť aj niektoré z príčin marginalizácie Chalupkovho nemeckého románu *Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint* (1841), ktorý nemal plnohodnotnú slovenskojazyčnú podobu a bol iný aj svojím žánrom. O preklad románu do slovakizujúcej češtiny sa pritom pokúsil už samotný J. Chalupka,² o čom svedčí rukopis nedokončeného autorského prekladu, dostupný v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine. V slovenčine bol román vydaný až v roku 1953 zásluhou Jána Vladimíra Ormisa (1903 – 1993), druhé vydanie z roku 1959 bolo týmto prekladateľom a editorom doplnené a rozšírené.

Pokus o integrovanie románu

Prvým pokusom integrovať román *Bendegucz* do monoligválneho priestoru národnej literatúry sú preklady niektorých kapitol, ktoré uverejnil Viliam Pauliny-Tóth (1826 – 1877) vo svojom humoristickom časopise *Černokňazník* v rokoch 1862 a 1863. Prvý úryvok z románu v slovenskom preklade bol uverejnený na tri pokračovania v apríli a máji roku 1862 pod názvom *Z Bendeguca. Hortobádska pustatina* (Chalupka 1862b). Išlo o kapitolu 24. *Fortsetzung. Reise nach Debrecin. Die Puszta von Hortobágy*. V časopise nebolo uvedené meno autora ani meno prípadného prekladateľa do slovenčiny. Táto až nápadná absencia mien pripúšťa hypotézu, že mohlo ísť (prinajmenšom v literárnych kruhoch) o všeobecne známe skutočnosti, respektíve o text, ktorý bol súčasťou živej pamäti.³

Ďalšie úryvky z románu sa v časopise *Černokňazník* objavili v nasledujúcom roku. Vo februári 1863 kapitola *Bendeguc. Ajnáčka* (Chalupka 1863a), teda 17. kapitola diela, ktorá má v nemeckom origináli názov *Hajnácskő*. Zaujímavosťou je, že pod slovenským textom je v tomto prípade uvedená značka „X.“, ktorá by mohla signalizovať, že predpokladaným prekladateľom je V. Pauliny-Tóth. Toto spojenie naznačuje J. V. Ormis, ktorý v práci *Doplňky a opravy k Riznerovej bibliografii* uvádza, že daný grafonym používal aj V. Pauliny-Tóth (Ormis 1972: 127).

V júli 1863 vyšla epizóda *Bendeguc. Cesta do Sedmohradska*, rozdelená na dve časti, opäť bez označenia či akéhokolvek naznačenia mena autora alebo prekladateľa (Chalupka 1963b). Pod jedným titulom boli uverejnené dve kapitoly románu, 26. *Reise nach Siebenbürgen* a 27. *Fortsetzung. Abreise und Rückreise*, pričom

1 Výnimkou bolo vydanie jeho maďarskej hry *A vén szerelmes* (1835) pod menom Chalupka János, menom autora boli tiež označené kocúrkovské texty publikované v časopise *Hronka* v roku 1836.

2 Preklad vlastného textu pripravil J. Chalupka aj v roku 1837, keď pod názvom *Staríš plesnivec* prepracoval svoju maďarskú veselohru *A vén szerelmes* (Starý zalúbenec).

3 Na *Bendeguza* ako na súčasť sveta postav J. Chalupku sa koncom roku 1862 odvolával aj Ján Kalinčák (Kalinčák 1862: 442).

164 ich spojenie v slovenskom preklade je v súlade s vnútornou logikou textu. Druhá časť (dokončenie v čísle 14) sa dokonca ocitla na titulnej stránke časopisu.⁴

Motto a jeho úloha pri dotváraní kontextu interpretácie románu Bendeguz

Pri porovnaní úryvkov z *Černokňažníka* s knižným vydaním románu z roku 1841 je vizuálne najevidentnejším rozdielom absencia mott. Kým v nemeckom texte, ktorý má 35 kapitol, sú na začiatku každej časti maďarské mottá, slovenské preklady v časopiseckom vydaní ich neuvádzajú. V nezmenenej podobe sú však prítomné tiež v rukopise nedokončeného autorského prekladu do slovákizujúcej češtiny. Mottá zachováva aj preklad J. V. Ormisa.⁵ V rozsiahlej sprievodnej štúdii, v ktorej sa J. V. Ormis dotýka viacerých aspektov textu, mottám nevenuje pozornosť, preto sa domnievam, že ich považuje za ďalší prejav rečovej mozaiky, charakteristický znak jazyka románu (Ormis 1953: 229, 1959: 209).

Mottá upriamujú pozornosť na maďarskojazyčný kontext, pričom až 28 z nich⁶ je z maďarských básní, ktoré v plnom rozsahu uvádza aj známa dobová príručka Franza Toldyho (1805 – 1875) *Handbuch der ungrischen Poesie* (Príručka maďarskej poézie, 1828).

Mottám, ich možnému významu pri interpretácii románu sa nevenovala pozornosť, nebol určený ich zdroj či zdroje, neboli identifikované konkrétne diela, z ktorých pochádzajú. J. Chalupka však ešte mohol rátať s tým, že aspoň časť jeho čitateľov bude schopná priradiť k citátu (vo funkcii motta), ktorý je označený menom jeho autora, aj názov diela. F. Toldy, vplyvná osobnosť maďarského romantizmu, kládol vo svojej príručke dôraz na súvislosti medzi literatúrou a národným osudom, národnými dejinami v intenciách predstáv Johanna Gottfrieda Herdera (1744 – 1803) a Friedricha Schlegela (1772 – 1829), kľúčovej osobnosti jenského romantizmu (Fenyő 1980: 406). Vytvára tak príbeh „uhorskej“ („ungrisch“) literatúry, v zmysle jeho koncepcie však výlučne maďarskej (maďarskojazyčnej). Mottá v tomto kontexte získavajú inú než len ozdobnú funkciu, odkazujú na prítomnosť nových, moderných tém, ktoré prináša nástup romantizmu.

Vynechanie maďarských mott pred slovenským prekladom v časopise *Černokňažník* mohlo byť podmienené aj snahou odstrániť všetky cudzorodé prvky textu a čo najviac upriamiť pozornosť čitateľov na jeho prepojenie s domácim slovenským prostredím. Úsilie o publikovanie poslovenčeného *Bendeguzu* pri-

4 Na titulnú stranu *Černokňažníka* sa pritom v roku 1862 opakovane dostala aj Chalupkova fraška v troch jednaniach *Trináctá hodina alebo Veď sa nahláďime, kto bude hlásnikom v Kocírkove* (Chalupka 1862a). Podobne ako v prípade úryvkov z románu *Bendeguz* ani v tomto prípade sa neuvádza meno autora.

5 Vydania z roku 1953 a 1959 uvádzajú maďarské mottá s uvedením slovenského prekladu, vydanie z roku 1983 obsahuje už len slovenské preklady.

6 Bez motta je len tretia kapitola, mottom prvej kapitoly je „Hol volt, hol nem volt“ / „Kde bolo, tam bolo“ (Chalupka 1841: 1, 1953: 27) a päť mott pochádza z diel Mihálya Csokonai Vitéza (1773 – 1805). Pri kapitolách 12, 24 a 32 z komického eposu *Homerus Batrachomomachiaja* (Homerova Batrachomomachia), pri kapitolách 23 a 31 z básne *Magyar, hajnal hasad!* (Maďar, svítá!). Csokonaiho tvorba je v Toldyho príručke síce tiež zastúpená, J. Chalupka však v týchto prípadoch čerpá z iných zdrojov, ktorými mohol disponovať aj ako bývalý študent kolégia v Blatnom Potoku (1812 – 1813), keďže M. Csokonai bol v študentskom prostredí populárnym autorom.

tom môže mať aj čisto pragmatické príčiny. Ide o román (úryvky z románu), teda žáner, ktorý sa v 19. storočí dostal do popredia záujmu ako efektívny prostriedok získavania čo najširšej čitateľskej verejnosti.

Bendeguz v preklade Jána Vladimíra Ormisa

Napriek iniciatíve redaktora Černoknažníka V. Paulinyho-Tótha sa na román zabudlo. Veľmi neurčito a bez uvedenia žánru sa o ňom vyjadruje Jaroslav Vlček (1860 – 1930) v *Dejinách literatúry slovenskej* z roku 1890 (Vlček 1923: 85). Vďaka vydaniu *Dramatických spisov Jána Chalupky* sa tak v kolektívnej pamäti uchovala iba spomienka na autora ako otca žánru slovenskej veselohry. K znovuoobjaveniu *Bendeguzu* došlo až začiatkom päťdesiatych rokov 20. storočia, keď v roku 1953 v Slovenskom vydavateľstve krásnej literatúry vyšiel prvý úplný slovenský preklad textu.

Zvláštny osud Chalupkovho románu zdôraznil aj Andrej Mráz (1904 – 1964), autor predslavu vydania z roku 1953: „nakolko mi je známe, ani jeden náš historik, začínajúc Vlčkom a Škultéty, nemal ho v rukách (zo spôsobu, ako Bendeguz uvádza Rizner vo svojej Bibliografii, možno usudzovať, že aj on čerpal údaje z druhej ruky)“ (Mráz 1953: 14).

Po preklade do slovenčiny sa román *Bendeguz* stal plnohodnotnou súčasťou korpusu textov spojených s menom J. Chalupku. Recipuje sa jeho slovenská textová podoba, ktorá však nie je dostatočne ustálená pre úpravy, ktoré realizoval J. V. Ormis pri príprave druhého vydania v roku 1959. Svoj prvý preklad, pripravený na základe knižného vydania z roku 1841, prepracoval na základe nemeckého rukopisu z Literárneho archívu Slovenskej národnej knižnice. Tento rukopis (rovnako anonymný) sa pritom na viacerých miestach nezhoduje s textom knihy vydanej v Lipsku. J. V. Ormis tieto zmeny realizoval napriek tomu, že – ako sám uvádza – Chalupkov neúplný autorský preklad do silne slovákizujúcej češtiny vychádza z textu knižného vydania (Ormis 1959: 210).

V tejto novšej, doplnenej a rozšírenej podobe bol *Bendeguz* publikovaný aj v roku 1983 v knihe *Bendegúz, Ďula Kolompoš a Pišta Kurtaforint*, čo je nateraz jeho posledné vydanie (Chalupka 1983).⁷

Otázka umeleckého prínosu románu

Vďaka prekladu J. V. Ormisa sa oživila pamiatka na text, o ktorom so samozrejmosťou dobre informovaného čitateľa hovorili ako poslední predstavitelia generácie V. Paulinyho-Tótha. Relatívne rýchle „zabudnutie“ na tento Chalupkov román sa pritom dá vysvetliť aj pochybnosťami, ktoré sa týkajú estetickej hodnoty či umeleckého prínosu textu. Prispieť k tomu mohlo čítanie *Bendeguzu* len ako beletrizovaného obranného spisu proti maďarónom a maďarizácii, ktorý už splnil svoju úlohu. Príbeh blúzniaceho maďaróna Bendeguz z Turca, ktorý sa nevzdelaný, neorientovaný a so zarážajúcou naivitou vydal hľadať kolísku maďarského jazyka v sprievode svojich druhov Gyulu a Pištu, je pritom aj naďalej možné čítať ako beletrizovanú verziu polemických spisov doby. Je to však len jedna poloha textu.

7 V digitalizovanej podobe je prístupný text vydania z roku 1953: <https://zlatyfond.sme.sk>

Interpretácia románu zasadená do širšieho, čiže aj viacjazyčného kontextu, s dôrazom na indicie, ktoré naznačujú dialóg s predstavami romantizmu schlegelovského typu, mení pohľad rovnako na funkciu podtitulu románu „donquijotiáda podľa najnovšej módy“, ktorý tak môže byť chápaný doslovne, ako naznačenie autorskej stratégie, odkaz na vedomé využívanie textotvorných prvkov cervantesovskej predlohy. Akceptovanie významotvornej funkcie Cervantesovho románu *Don Quijote* (1605) ako výrazného prvku diskurzu romanizmu tak otvára cestu interpretácii, ktorá berie do úvahy aj rámec, ktorý nie je preddefinovaný iba národnoobraným diskurzom, a mení pohľad na tento román, jeho prínos a význam. Odôvodňuje potrebu revízie slovenského prekladu, a tým opäť upriamuje pozornosť aj na nemecký text *Bendeguz*.

Štúdia je výstupom grantového projektu VEGA-2/0057/21 *Literárny transfer, translácia a transnacionálne literárne javy v slovensko-maďarskom priestore*. Zodpovedná riešiteľka: Mgr. Judit Görözdí, PhD. Doba riešenia: 2021 – 2024.

Archívne pramene

SLOVENSKÁ národná knižnica v Martine, Literárny archív, osobný fond Ján Chalupka. Práce. Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint. Nemecký rukopis. Signatúra M 37 A 12.

SLOVENSKÁ národná knižnica v Martine, Literárny archív, osobný fond Ján Chalupka. Práce. Hnízdo Bendeguzowo. Rukopis. Signatúra M 37 A 11.

Pramene

CHALUPKA, Ján [bez uvedenia autorstva], 1841. *Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint*. Leipzig: Otto Wigand.

CHALUPKA, Ján [bez uvedenia autorstva], 1862a. Trináctá hodina alebo Veď sa nahláďme, kto bude hlásnikom v Kocúrkove. *Černokňazník*, roč. 2, č. 13, s. 97-100; č. 14, s. 105-106; č. 15, s. 113-117.

CHALUPKA, Ján [bez uvedenia autorstva], 1862b. Z Bendeguca. Hortobádska pustatina. *Černokňazník*, roč. 2, č. 9, s. 71; č. 10, s. 77-78; č. 12, s. 91.

CHALUPKA, Ján [bez uvedenia autorstva], 1863a. Bendeguc. Ajnáčka. *Černokňazník*, roč. 3, č. 3, s. 18-20.

CHALUPKA, Ján [bez uvedenia autorstva], 1863b. Bendeguc. Cesta do Sedmohradská. *Černokňazník*, roč. 3, č. 13, s. 103; č. 14, s. 105-108.

CHALUPKA, Ján, 1953. *Bendeguz*. Preložil Ján Vladimír Ormis. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.

CHALUPKA, Ján, 1959. *Bendeguz*. Preložil Ján Vladimír Ormis. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.

CHALUPKA, Ján, 1983. *Bendegúz, Ďula Kolompos a Pišta Kurtaforint*. Preložil Ján Vladimír Ormis. Bratislava: Tatran.

KALINČIAK, Ján [KALINČÁK], 1862. Rozpomienky na Ondreja Sládkoviča. Dokončenie. *Sokol*, roč. 1, č. 12, s. 442-456.

TOLDY, Franz, 1828. *Handbuch der ungrischen Poesie. Erster Band*. Pesth und Wien: G. Kilian und K. Gerold.

Literatúra

- FENYŐ, István, 1980. Toldy Ferenc irodalomtörténeti szintézisei. *Irodalomtörténet*, roč. 12/62, č. 2, s. 404-427.
- MRÁZ, Andrej, 1953. Ján Chalupka a jeho Donquijotiáda. In CHALUPKA, Ján. *Bendeguz*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, s. 7-22.
- ORMIS, Ján Vladimír, 1953. Bendeguz – skoro neznámy román Jána Chalupku. In CHALUPKA, Ján. *Bendeguz*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, s. 217-239.
- ORMIS, Ján Vladimír, 1959. Bendeguz – skoro neznámy román Jána Chalupku. In CHALUPKA, Ján. *Bendeguz*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, s. 194-220.
- ORMIS, Ján Vladimír, 1972. *Doplňky a opravy k Riznerovej bibliografii*. Martin: Matica slovenská.
- VLČEK, Jaroslav, 1923 [1890]. *Dejiny literatúry slovenskej*. Martin: Matica slovenská.

doc. PhDr. Anikó Dušíková, CSc.
Katedra maďarského jazyka a literatúry
Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovenská republika
E-mail: aniko.dusikova@uniba.sk